

„Részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból”*

IV. Késő antik és középkori keresztény antijudaizmus

Dolgozatom első részét a tőle megszokott figyelemmel és érdeklődéssel olvasta, s nagyon várta a folytatást. A második részt Heller Ágnesnek ajánlom, szeretettel, köszönettel és soha nem múló hálával, abban a biztos tudatban, hogy egy kicsit odébb, egy kicsit távolabb ugyan, de ez az írás sem kerüli majd el a figyelmét.”(G. Gy.)

A középkor kedvelt képi vagy plasztikus ábrázolása az Egyház és a Zsinagóga egy-egy nőalakban meg személyesített megjelenítése, ahogy a tipologizáló keresztény exegézisben Lea, az idősebb leánytestvér a zsidóságot, míg Ráhel, a fiatalabb és kedvesebb leánytestvér a kereszténységet szimbolizálta. Ennek megfelelően amíg az Egyház koronás büszke leányként mutatkozik, kezében hatalmának attribútumaival, addig a Zsinagóga rossz küllemű, elhanyagolt, ápolatlan öregasszony, koronája éppen lefelé csúszik a fejéről, szeme lezárva (a zsidó vakság jeleként¹), kezében törött jogar.

A zsidó nép szellemi és fizikai értelemben egyaránt vakká vált (Gautier de Châtillon az 1170-es évek elején írt Antikrisztus-költeményében – *Dum contemplor animo* – azt állítja, hogy maga az Antikrisztus volt az, aki Leát, azaz a zsidókat

megvakította), s ennek tudható be, hogy képtelen felismerni azt a jelentésváltozást, amelyen a Szentírás Krisztus eljövételét követően átessett. Guillaume de Bourges a vaktságot Isten büntetéseként értelmezi, amivel a zsidókat azért sújtotta, mert nem voltak hajlandók meglátni Krisztusban a Messiást.²

A „leváltott” nép helyébe lépő kereszténység félreérthetetlenül kívánta tenni, hogy a régi szövetség értelmét veszítette Isten új szövetségének fényében, s Jézus eljövele betöltötte, egyben érvénytelenné tette a régi törvényeket, amelyek a keresztény allegorikus exegézis tükrében csupán előképei voltak az újonnan megkötött szövetségnek. Az első évszázadban világra jövő kereszténység számára az egyik legalapvetőbb kérdés az volt, hogy ki is valójában az Atya igazi örököse: az isteni kinyilatkoztatást Isten kiválasztott népeként hordozó idősebb („ószövetségi”), avagy az ő helyébe lépő, az örökséget megújító,

* A tanulmány első részét a *Mozgó Világ* júniusi számában közöltük. – A szerk.

¹ Pál apostol a *Rómaiakhoz* írott levelében (11,8) írja: „Isten mindmáig érteni nem tudó lelket és nem látó szemet, nem halló fület adott nekik.”

² Guillaume de Bourges: *Liber bellorum Domini* (ed. Gilbert Dahan), Les Éditions du Cerf, Paris, 1981. 212–241.

azt magáénak követelő s az Úrral a régi és „elavult” helyett új szövetséget kötő fiatalabb nép? Vagyis ki a *verus Israel*, ki az *igazi zsidóság*? A kérdés fennáll még akkor is, amikor a zsidóság fokozatosan elveszíti előképjellegét, s a kereszténység már nem a zsidóság küldetésének folytatóját és betetőzőjét látja önmagában, hanem egyenesen annak történeti és üdvtörténeti ellenségét, amennyiben a megváltásnak éppen az ószövetségi néppel, hittel és törvénnyel szemben kell megtörténnie.

Voltaképpen *Israel* igazi örökösének és jelentésváltozásának gondolkörét vetette már fel Cassiodorus, azt hangsúlyozva, hogy a zsidók megkapták Istentől a szakítólevelet, s ezentúl a keresztényekre vonatkozik a zsidó elnevezés, hiszen „jogunk van rá, minthogy a Megváltó Juda törzséből származik”.³ Paschasius Radbertus – a fentieknek megfelelően – annak ad hangot, hogy az igazi Juda nem más, mint az egyház, a zsidók ugyanakkor méltatlanokká váltak arra, hogy viseljék nevüket, minthogy ők „a Sátán zsinagógája”.⁴

Miután tehát a régi törvényt a kereszténység mint elavult szabálygyűjteményt szemlélte, a héber Bibliát (az Ószövetséget) csupán az Újszövetség előképének tekintette,⁵ amely szó szerinti (*ad litteram*) értelmezés helyett allegorikus magyarázatot követel,⁶ s mihelyst a jelkép

nyilvánvalóvá válik, „eredetinek tűnő” értelmét rögvest el is veszíti.

A törvényét veszített nép tehát eljátszotta üdvtörténeti szerepét, s attól kezdve, hogy mindezt Isten gondviselő akaratának megfelelően a kereszténység vitte tovább, a régi népnek el kellett tűnnie a történelem süllyesztőjében, kifejezvé az üdvrend módosulásának s a szövetség megváltozott tartalmának és hordozójának újdonságát és egyetemességét. A 70-es, majd a 135-ös évek tragikus eseményeit, melyek során a római légiók a zsidó lakosság egy részét elpusztítják, másik részét elűzik hazájából, kitiltják Jeruzsálemből, s a templomot, a zsidó vallási kultusz ősi szimbólumát földig rombolják, a keresztények az idők jeleként köszöntik, hiszen a pusztítást jogosnak, teológiailag igazolhatónak tartják. A pogány istenségek zászlói alatt felvonuló seregek az Úr méltó büntetésének közvetítőivé magasztosulnak: a keresztény szerzők többsége azt hangoztatta, hogy Izrael végzete, a város romba dőlése, az emberek legyilkolása, a zsidók szétszóródása jogos következménye volt annak, hogy a Megváltó elleni összeesküvéssel és keresztre feszítésével a zsidók elkövették az emberiség elleni legnagyobb bűnt, s e miatt a jóvátehetetlen vétek miatt Izrael most méltó megtorlásban részesül. „Így érte végül is utol az isteni büntetés a zsidókat, akik kezét mertek vetni Krisztusra”⁷ – írja Euszebiosz, lényegében követve Szent Pál sorait: a zsidók, „akik Urunkat, Jézust

³ Cassiodorus: *Expositio in Psalmum*, 75. Lásd ugyanezt Rabanus Maurus: *Expositio s. Ieremias*, 2, 3.

⁴ Paschasius Radbertus: *Expositio in Matthaeum* 1,1.

⁵ Lásd Henri de Lubac: *Exégese médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, I/1. Aubier, Paris, 1959. 305–363.

⁶ Guibertus de Novigento: *Tractatus de Incarnatione contra Judaeos*, VI.

⁷ Euszebiosz: *Historia Ekklesziasztika*, II, 6, 8. *Euszebiosz egyháztörténete*, Szent István Társulat, Budapest, 1983. 66. Fordította Baán István.

és a prófétákat is megölték, minket pedig üldöznek, ezért az Isten előtt nem kedvesek, és az embereknek is ellenségei [...] Így betelik egyszer s mindenkorra bűneik mértéke, s már rajtuk is az Isten haragja, végérvényesen.⁸ Jézus jövendölése beteljesült,⁹ a szent város többé nem a zsidók városa, a régi törvény a régi törvény népével pusztul el, s adja át helyét az Egyháznak, az új szövetség új népének: a zsidók „minden vétkek közül a legsúlyosabbat követték el ugyanis akkor, amikor az emberi nem Üdvözítőjének életére törtek abban a városban... Minthogy itt szenvedte el Jézus ezeket, ezért kellett teljesen elpusztulnia ennek a városnak és a zsidó népnek kiűzetnie, s másokra, azaz a keresztényekre kellett a boldogságra történő hívásnak átszállnia...”¹⁰

A keresztény szerzők számára a templom lerombolása a zsidók kultikus gyakorlatának és ünnepeinek végső elutasítását jelentette, egyértelművé téve, hogy a zsidó kultusz illegitimé, a törvény pedig érvénytelenné vált. Hiszen ahogy Isten egykor elhatározta, hogy Jeruzsálemet a zsidó kultusz központjává teszi, úgy a templom lerombolásával éppen azt fejezte ki, hogy nem akarja sem a zsidó kultuszt, sem a zsidó vallás további fennmaradását, s „a zsidó vallás (*politeia*) épületének az összes maradékát is lerombolta”.¹¹

Az istengyilkos zsidók¹² nem szabad akaratukból ölték meg Krisz-

tust, hanem látva gyógyíthatatlan hibáikat, Isten gyilkossá tette őket, és pusztulásra ítélte valamennyit. A gaztett felelőssége az egész népet terheli,¹³ hiszen Krisztus meggyilkolása, s Izrael elvettetése jelzi az e nép természetében rejlő végtelen romlottságot s azt, hogy méltatlannak bizonyultak választott szerepükre: „Jézust megölve a legnagyobb bűnt követték el, s így teljesen magukra hagyták őket.”¹⁴ Krisztus keresztre feszítése végeredményben betetőzése volt a törvényszegés és mindenféle egyéb gaztett szűnni nem akaró történelmi folyamatának, amelyre az *Apostolok cselekedetei* tanúsága szerint István is kitér a Szanhedrin előtt mondott beszédében.¹⁵ Mindenesetre Prudentius sorában – „Krisztus vére visszafröcskölt rájuk”¹⁶ – *Máté evangéliumának* nevezetes kijelentése köszön vissza („Vére rajtunk és fiainkon”¹⁷), amit a 4. századtól kezdve a kereszténység mint a zsidóság elvettetésének és nyomorúságos helyzetének legfőbb magyarázó elveként szokta idézni.

Ugyanakkor az istengyilkosság bizonyos értelemben előképe volt a keresztényekkel szembeni folyamatos zsidó kegyetlenségeknek, így például azoknak, amelyeket a rómaiakkal szövetkezve keresztényekkel szemben követtek el a keresztényüldözések idején. A zsidókkal szemben állandó volt a vád, hogy a helyi üldözésekben rendkívüli buzgalommal vettek részt, s ezért válhattak a mártírakták – így például

⁸ *1Tesszalonikiakhoz* 2,15–16.

⁹ *Máté* 24,15–16; *Márk* 13,14–15; *Lukács* 21,20–21.

¹⁰ Órigenész: *Kontra Kelszosz* IV, 22. i. m. 270.

¹¹ Lásd Joannész Khrüszosztomosz: *Adveros Iudaeos*, IV, 6, 9. i. m. 121.

¹² Eusebiosz: *Vita Const.* 3,24; Nüsszai Gerhely: *Or.* 5; Aszteriosz: *Hom in Ps.* 5,16.

¹³ Uo.

¹⁴ Lásd Órigenész: *Kontra Kelszosz* IV., 32. i. m. 282.

¹⁵ *Apostolok cselekedetei* 7,51–52.

¹⁶ Prudentius: *Apoth.* 544.

¹⁷ *Máté* 27,25.

Szent Polükarposz vértanúaktája vagy Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúaktája – az antijudaista propaganda és legendaképzés első dokumentumaivá, amelyekből meg tudhatjuk, hogy a mártír eleven megégetéséhez szükséges rőzse összegyűjtésében „a zsidók különösen készségesen segítettek, amint ez már ilyen esetekben szokásuk volt”,¹⁸ az elítélteken „részvétlenül nevetnek”,¹⁹ „Belfogornak áldoznak”,²⁰ s mintegy eljutván a végső konklúzióhoz: „Gomorra népe, akiknek keze vérrel van tele”.²¹ A kereszténység – felismervén az üdvtörténeti irányultságot, s annak harcos e világi szolgálatába szegődven – az ószövetségi nép hitét, vallását, nyelvét, hagyományait, szokásait, azaz teljes létmódját kívánva ellehetetleníteni, igyekszik újrahasznosítani a korábbi pogány vádak egész sorát,²² miközben antijudaista elkötelezettségét egyre határozottabban teológiai és egy-egy jól irányzott feljelentéssel is felérő politikai érveléssel próbálja alátámasztani. A pogány hagyományokhoz igencsak kritikusan viszonyuló kereszténység teljes egyetértséssel veszi át azokat az állításokat, miszerint a zsidóság „makacs, konok nép”,²³ melyet a „császárság iránti tiszteletlenség”²⁴ s az „örökös láza-

dás szelleme”²⁵ jellemez. Jóánnész Khrüszosztomosz, aki „ethnosz polemopoión”-nak mondja a zsidóságot, a zsidó felkeléseket „Róma elleni bűntett”-nek nevezi,²⁶ ezzel is bizonyítani igyekeztve a kereszténység alattvalói lojalitását a mindenkori hatalom iránt. „Rebellantes Judaei” – harsogják a latin egyházatyák, hogy aztán a római törvények megszegésének ürügyén²⁷ a leghatározottabb fellépést követeljék az uralkodóktól, s váljanak a különböző helyi pogromok lelkes szószólóivá. Órigenész már-már védelmére kel a zsidóságnak, amikor – talán éppen Tacitus vádjait visszautasítva („egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyörületesek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék”²⁸) – azt hangsúlyozza, hogy a zsidók nem az egész emberiséget gyűlölik, csupán a keresztényeket.²⁹ Mindamellet a kereszténység nem elégedett meg a pogányoktól örökölt imputációk újraélesztésével, hanem új ötletek egész sorát fogalmazta meg, mindenkorai politikai vagy teológiai érdekeinek megfelelően. Így állíthatták keresztény szerzők, hogy a zsidó vallás a bálványimádás közeli rokonának tekinthető,³⁰ a zsidók pénzéhesek,³¹ szeretik a luxust, a bőség minden

¹⁸ Polükarposz vértanúsága, 13, 1.

¹⁹ Pioniosz vértanúsága, 4, 8.

²⁰ Uo. 4, 11.

²¹ Uo. 13, 2.

²² A zsidóságot ért hagyományos és rendre visszatérő pogány vádakról, illetve azok keresztény átvételéről lásd Jean Juster: *Les juifs dans l'Empire romain, leur condition juridique, économique et sociale*. I., Librairie Paul Geuthner, Paris, 1914. 45–48.

²³ Ambrosius: *Ep.* 74,3; Augustinus: *Tract. adv. Jud.* 9.

²⁴ Ambrosius: *Ep.* 40,21

²⁵ Joánnész Khrüszosztomosz: *C. Jud. et Gent.* 16.

²⁶ Joánnész Khrüszosztomosz: *In Matth. Hom.* 43,3.

²⁷ Lásd Ambrosius: *De Tobia*.

²⁸ Tacitus: *Historiae*: V, 5. i. m. 350.

²⁹ Lásd Órigenész: *Hom. in Ps.* 1,36

³⁰ Lásd Levél Diognétoszhoz, III; *Cod. Th.* 16,8,7.

³¹ Hieronymus a zsidók zsugoriságáról szándékozik lerántani a leplet, amikor arról számol be, hogy hébernyelv-tanára túl sok pénzt mert kérni (*Praef. in Job.* 1).

formáját,³² buják, érzékiek, gyilkolásra készek, s egyáltalán, mint a legfőbb rossz megtestesítői, minden tettük Isten elleni merényletnek fogható fel, azaz „az Úr gyilkosai, akik Istent gyűlölik és ellene láznak, a törvény gyalázói, a kegyelem elutasítói, atyáik hitének megtagadói”.³³

A „démonoktól megszállott zsidók – hangzik Khrüszosztomosz megállapítása – semmivel sem jobbak, mint a disznók vagy a bakkecskék feslett gondolkodásuk és túlzott falánkságuk miatt”, mert csak ahhoz értenek, hogy „megtömjék a hasukat, hogy részegre igyák magukat”.³⁴ Az Aranyszájú merész metaforával érzékelteti, hogy a zsidók munkára alkalmatlanok, s „már csak vágóbaromnak lettek jók”.³⁵ Istentelenek, kegyetlenek, embertelenek,³⁶ akik között „gyilkosság és vérontás tényezik”,³⁷ s akik „tisztátalanok, törvénytelenek, embergyilkosok és Isten ellenségei”.³⁸ Ünnepek, a bűnbánati nap csupán alkalom arra, hogy erkölcsstelen módon féktelenkedjenek, mezítláb táncoljanak a piactereken, s „parázna nők feslett csőcselékét [...] a zsinagógába vonsozzák”.³⁹ „De a zsinagóga nemcsak bordélyház és színház, hanem egyenesen rablók barlangja, vadállatok odúja is”,⁴⁰ „démonok lakhelye”,⁴¹ amelyeket „elbukottak, megvetettek és ítélet alá esők látogatnak!”,⁴² böjti sátraik

pedig nem különbek a fogadóknál, „amelyekben kéjnyók megfuvolásnyok tanyáznak”.⁴³ Imádkozás vagy zsoltárecéklés közben hangjuk állatok artikulátlan üvöltésére emlékeztet: „disznóröfögés és számárodítás” – mondja Szent Hieronymus,⁴⁴ s egyáltalán: a zsidóktól, mint „az egész világot megfertőző betegségtől”⁴⁵ jobb elfordulni. Tertullianus számára pedig egyértelmű, hogy az ördög nem tesz egyebet, mint a „zsidók kicsinyesen pontoskodó törvényét utánozza”.⁴⁶

Arnaud Royard a *Synagogáról* írva a hét főbűn (*peccata capitalia*) közül mindjárt hármat is alkalmasnak talált arra, hogy általuk mutassa be a zsidóság legkarakterisztikusabb vonásait: a gőgöt (*superbia*), a fősévényt (*avaritia*) és a bujaságot (*luxuria*). A gőg a Krisztus idejében élt zsidók legjellemzőbb sajátja, a fősévény pedig, amely az egyik legelső előfordulása a későbbiekben közhellyé váló előítélet-típusnak, itt középkori értelmében bukkan fel, mint a „lélek pestise”, amely pénzsóvárrá és iriggyé teszi az embert.⁴⁷

Minden rossz a zsidóktól ered: a kutak és források mérgezésével ők az okozói a legkülönbélebb pusztító járványoknak, a leprának és a pestisnek.⁴⁸ Rémtörténetek terjednek

³² Uo. VII, 1, 2. i. m. 177.

³³ Hieronymus: *In Amos* 5,23.

³⁴ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversus Iudaios*, I, 6, 7. i. m. 60.

³⁵ Tertullianus: *De praescript. haeret.* XL, 4.

³⁶ Lásd Gilbert Dahan: *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1990. 513. „Avaritia est anima pestis” (A fősévény a lélek pestise) kifejezést Alanus ab Insulis használta. Lásd *De virtutibus et vitiis* (ed. Odo Lottin), in *Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles*, VI. Duculot, Gembloux, 1960. 72.

³⁷ Robert Anchel: „Pastoureaux, lépreux et

³² Lásd pl. Hieronymus: *In Is.* 2,8; *Ep.* 121.

³³ Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

³⁴ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversus Iudaios* I, 4, 1. i. m. 54.

³⁵ Uo. I, 2, 6. i. m. 50.

³⁶ Vö. Uo. I, 6, 8. i. m. 61.

³⁷ Uo. I, 6, 7. i. m. 60.

³⁸ Uo. II, 2, 8. i. m. 76.

³⁹ Uo. I, 2, 7. i. m. 50.

⁴⁰ Uo. I, 3, 1. i. m. 51.

⁴¹ Uo. I, 3, 3. i. m. 51.

⁴² Uo. I, 3, 7. i. m. 53.

arról, hogy magas méltóságú, grófi családok egy-egy családi perpatvart végleg elsimítandó, miként veszik igénybe zsidó méregkeverők szolgáltatásait,⁴⁹ s az egyház rendre különféle határozatokban siet hívei segítségére, akkor is, amikor megtiltja a keresztényeknek, hogy zsidó orvosokhoz forduljanak, ám ha mégis kénytelenek ezt tenni, legalább a felírt orvosságot keresztény patikusnál készíttessék el,⁵⁰ s akkor is, amikor zsidó hús- és élelmiszerárusoktól tanácsolják el az egyszerű népet.⁵¹

Izrael nem pusztán az üdvözülésből való kirekesztettség állapotába került, hanem az egész üdvrend veszélyeztetőjévé is vált, félelmetes ellenséggé, „minden vadállatnál elvetemültebbé”.⁵² Történelme a kereszténység számára a hitehagyás történetévé szimplifikálódott, s a szakadatlan törvényszegés gyakorlatát művelő zsidóság – üdvtörténeti értelemben – törvényeivel veszti el létjogosultságát: az Úr pusztulásra ítélte őket.

A 4–5. századi törvényhozónak a zsidóság már nem a császárság egy különös népe, hanem mint Krisztus gyilkosai, gyűlölt fajta, s így a törvénykezésnek az a célja, hogy Isten szent tervének történelmi realizálódását segítse elő és azt tükrözze. A semleges törvényhozással összeférhetetlen, sértő, bántó kifejezések a törvénykezésben felbukkanó teoló-

giai motívumokról árulkodnak: így fordulhatnak elő a törvénytárban olyan, az objektivitás látszatát is feladó megállapítások a zsidóságról, mint „vészes, istentelen szekta”, „utálatos, gyalázatos, visszataszító, babonás gyülekezet” stb.⁵³

A zsidók jogi státusza állandóan rosszabbodott, s noha léteztek rendeletek, amelyek például a zsinagógák védelmét szabályozták,⁵⁴ hangsúlyozván, hogy a zsidók vallása nem tiltott, s hitük miatt nem lehet ócsárolni őket,⁵⁵ vagy amelyek az ünnepekhez való jogukat deklarálták,⁵⁶ az őket érintő törvények legtöbbször mégis határozott zsidóellenes jelleget öltött. A kereszténységnek való alávetettség teológiai követelményének erősödésével párhuzamosan vált a zsidóság – életlehetőségének fokozatos korlátozásával – egyre kiszolgáltatottabbá. Az új keresztény társadalom kívülállóivá lettek, s a pogányokkal és eretnekekkel együtt potenciális felbujtókként jelentek meg.⁵⁷ A külvilág számára változatlanul vonzó s így a kereszténységnek a prozelita-jelenség⁵⁸ okán komoly konkurenciát jelentő zsidóságot rendeletek egész sorával próbálták izolálni, s a pogány világból betérni szándékozó kedvét véglegesen el-

juifs”, in *Les Juifs de France*. Paris, 1946. 79–92.

⁴⁹ Lásd pl. Guibert de Nogent: *De vita sua*, III, 16, i. m. 422.

⁵⁰ Valladolid (1322), *Canon 21*, in J. D. Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (továbbiakban: Mansi), 25. 720.

⁵¹ Vienne (1267), *Canon 18*, in Mansi 23. 1175.

⁵² Joannész Khrüszosztomosz: *Adversus Iudaeos*. I, VI, 7. i. m. 61.

⁵³ „Feralis secta”, „nefaria secta”: *C. Th.* 16,8,1 (315-ben); „sacrilegi coetus”: *C. Th.* 16,8,7 (357-ben); foedum taetrumque Judaeorum nomen”: *C. Th.* 16,8,19 (401-ben); „nefanda superstitio”: *C. Th.* 16,9,4 (417-ben); „abominandi Judaei”: *C. Th.* 16,8,26 (423-ban).

⁵⁴ 412–423 között több ilyen rendelet lát napvilágot: lásd *C. Th.* 16,8,20; 21; 25; 26; 27.

⁵⁵ Lásd *C. Th.* 16,8,9; 21.

⁵⁶ *Uo.* 16,8,20; 8,8,8; 2,8,6; *C. Iust.* 1,9,13.

⁵⁷ *Uo.* 16,8,26.

⁵⁸ A prozelita-jelenséget meglehetősen kiterjedtnek és gyakorinak nevezi Marcel Simon: *Verus Israel*, i. m. 315–355.

venni attól, hogy lelki üdvét Jézus követése helyett a mózesi törvényekben találja meg. Míg a keresztény hitre áttért zsidó különleges védelmet élvezhetett,⁵⁹ s örökségéből nem zárhatták ki rokonai,⁶⁰ addig a zsidóságba betérő teljes vagyonekbevételek számíthatottak,⁶¹ s elveszítette annak jogát, hogy végrendeletet készíthessen.⁶² Rendeletek egész sora teszi meg a kívánt lépéseket a zsidókhöz meggondolatlanul közeledni vágyót illetően: a gettósításhoz vezető folyamatok egyik korai formájának tekinthetjük azt a rendelkezést, amely tiltotta a zsidók és keresztények közötti vegyes házasságot, s amit ugyanolyan szigorral bírált el, mint magát a házasságtörést.⁶³ Zsidók nem teljesíthettek katonai szolgálatot,⁶⁴ és sem ügyvédi,⁶⁵ sem bármilyen más nyilvános hivatalt nem viselhettek.⁶⁶

Az állami hatalom Istentől kapott megbízást, hogy az abszolút igazság birtokában lévő keresztény hitet védelmezze és hatalmi eszköztárat annak terjesztésére mozgósítsa. Az állami rendelkezéseket – ennek megfelelően – mintegy kiegészítettek és specifikálták azok az egyházi jogi határozatok, amelyek igyekeztek minél jobban távol tartani a keresztényeket a zsidóktól. A 4. század elején üléselő Elvirai Zsinat (kb. 300–303) XVI. kánonja a vegyes házasságot tiltja (ugyanazt erősíti majd meg a 451-es Khalkedóni Zsinat XIV. kánonja), kimondva, hogy

katolikus lányokat „sem zsidóhoz, sem eretnekhez ne adják, [...] mert hívőnek a hitetlennel nem lehet semmi közössége”,⁶⁷ s az L. kánon a zsidókkal való közös étkezésektől óvja az egyszerű hívőt és klerikust. De ugyanennek a zsinatnak a határozatából értesülhetünk arról, hogy a zsidók áldása „érvénytelenné és hatálytalanná” teszi a keresztények áldását, ezért az Istentől kapott termést óvni kell zsidó közelségétől.⁶⁸ A Laodikeiai Zsinat (4. század második fele) zsidó szokások gyakorlásától, a szombati pihenéstől tiltja el a keresztényeket, hangsúlyozván, hogy „ha mégis zsidó szokások követésén érik őket, legyenek kiközösítve Krisztus színe előtt”.⁶⁹ A XXXVII. kánon kimondja, hogy zsidókkal és eretnekekkel nem szabad közösen ünnepelni, s ajándékot elfogadni tőlük, a XXXVIII. kánon pedig azt emeli ki, hogy zsidóktól nem szabad kovásztalant elfogadni és istentelenségeikben részt venni. A II. Troulloszi Zsinat (692) bizonyos részletkérdéseknek tűnő elemeket is megemlít: „Keresztény nem ehet zsidók kovásztalan kenyereből, nem közeledhet hozzájuk bizalmaskodva, nem fogadhat el tőlük gyógyszert, és nem fürödhet velük közösen.”⁷⁰

Az országát, földjét, politikai hatalmát és kultuszát veszített s pusztulásra ítélt nép azonban életben maradt. Ám fennmaradása metafizikai ellentmondás, „botrány”, amelyet értelmezni s üdvtörténetileg indokolni kellett. A zsidóság léte a kereszténységgel együtt innentől

⁵⁹ Lásd *C. Th.* 16,8,5.

⁶⁰ *Uo.* 16,8,28; *C. Iust.* 1,5,13.

⁶¹ *Uo.* 16,8,7; *C. Iust.* 1,7,1.

⁶² *Uo.* 16,7,3.

⁶³ *Uo.* 9,7,5; *C. Iust.* 1,9,6.

⁶⁴ *Uo.* 16,8,16; 16,8,24.

⁶⁵ *Uo.* 2,6,8.

⁶⁶ Lásd *C. Iust.* 1,5,12,6.

⁶⁷ *Elv. Zs.* XVI.

⁶⁸ *Uo.* XLIX.

⁶⁹ *Khalk. Zs.* XXIV.

⁷⁰ *II. Troull. Zs.* XI.

kezdve a két civitasnak, Isten és a Sátán államának történelmi harcát jeleníti meg, ahol Krisztus népével szemben a zsidóság az Antikrisztus népévé démonizálódik, ám amely nép – a civitas diabolihoz hasonlóan – az idők végezetén végleg le fog győzteni.⁷¹ A zsidóság az ördög népévé lesz,⁷² a „Sátán zsinagógájává”,⁷³ s míg a keresztények „az Úr Jézus Krisztustól származtatják magukat”,⁷⁴ addig a zsidók „az ördög ügyvédjei, viperafajzat, besúgók, sötét rágalmazók, az agyak elhomályosítói, az álszenteskedés élesztői, démonok gyülekezete, förtelmes átkozódók, lincselésre készek, ellenségei mindannak, ami jó”.⁷⁵ Joannész Khrüszosztomosz egy egész álló napot sem tart elegendőnek ahhoz, hogy felsorolja a zsidók bűneit,⁷⁶ de azért kitér harácsolásukra, kapzsiságukra, lopásaikra, piaci üzelmekikre,⁷⁷ s „krisztusgyilkosok közösségének”⁷⁸ nevezvén őket, végül eljut

a konklúzióig: nemcsak a zsinagóga démonok lakhelye, „hanem a zsidók lelke is az”.⁷⁹

Az egyházatyák közül többen már genealógiai értelemben is annak a határozott meggyőződésüknek adtak hangot, hogy az Antikrisztus a gonosz démon fia, aki a sátán és az ördög,⁸⁰ zsidónak született, s a zsidók, akik Krisztusban egykor az igazságot utasították el, most az Antikrisztus személyében elfogadják a hazugságot.⁸¹ Jeruzsálemi Kürillosz az Antikrisztusról szóló katekézisében említi, hogy eljövetelekor különböző mágikus mutatványokkal és szemfényvesztéssel fogja elkápráztatni és hatalma alá vonni a zsidókat, akik ettől kezdve benne látják majd a várva várt Messiást.⁸² Az ezredfordulóhoz közeledő középkori kereszténység aztán újra feleleveníti arról a Végző Ellenségről szóló tanításokat, aki, miként Krisztus minden jóságot, úgy ő minden gonoszságot összefoglal, akinek a teste a legfőbb gonosz foglalata (*anakephalaioszisz, recapitulatio*), minden gonosztevő összessége, s – miként erre Rupertus Tuitiensis *Apokalipszis-kommentárjának* egy helyén rávilágít – mindennek látható jeleként teste magában foglalja a zsidókat, a rossz uralkodókat, a simóniakusokat, a mágusokat, továbbá a költőket és a filozófusokat.⁸³

Az Antikrisztus figurájára és tetteire, valamint követőire való különféle utalások a középkori gondolkodás fontos elemeivé váltak: a teológiai

⁷¹ Rendkívül jellemző, hogy a keresztények egymás között – afféle „belső szóhasználatban” – saját ellenfeleiket mintegy a rossz, a gonosz vagy a bűnös szinonimájaként zsidónak nevezik. Szamoszatai Pauloszt ortodox ellenfelei mondják zsidónak, így például Joannész Khrüszosztomosz (*Exp. in Ps.* 109,1), de az Aranyházú ugyanígy szidalmazza a szabelliánusokat és az ariánusokat (*De sacerdotio* 4,4). Athanasziosz „új-zsidóknak” nevezi az ariánusokat (*C. Arian.* 1,38; 2,16,17; 3,16,27), és Augustinus is zsidónak mondja ellenfeleit, akik kegyelemtanával fordulnak szembe, és a szabad akaratra helyezik a hangsúlyt (*Ep.* 196,7).

⁷² Lásd ehhez: Joshua Trachtenberg: *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1983.

⁷³ *Jelenések könyve* 2,9.

⁷⁴ Arisztidész: *Apol.* XIV,1.

⁷⁵ Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

⁷⁶ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaeos* I, 7, 1. i. m. 61.

⁷⁷ Uo. I, 7, 1. i. m. 61.

⁷⁸ Uo. I, 4, 5. i. m. 54.

⁷⁹ Uo. I, 6, 6. i. m. 60.

⁸⁰ Órigenész: *Vö. Kontra Kelszosz* VI, 45. i. m. 463.

⁸¹ Jeromos: *Epistola* 121,11.

⁸² Jeruzsálemi Kürillosz: *Katek.* XV,11–12.

⁸³ Rupertus Tuitiensis: *Comment. in Apocalyp.* IX,16.

bölcseletnek éppúgy megszokott részeivé lettek, miként a politikai argumentációnak, a költői nyelvezetnek vagy a maguk képzeletgazdag vizualitásában kibontakozó középkori művészeti alkotásoknak. S ha a középkor egyik legismertebb Antikrisztus-színjátékára (*Ludus de Antichristo*) gondolunk, ahol az Antikrisztust követő Gentilitast (pogányság) és Synagogát (zsidóságot) az Ecclesia fogja legyőzni, vagy akár Signorelli freskójára az orvietói dómában, ahol a félreérthetetlen ikonográfiai jelzésekkel megfestett Antikrisztus prédikációját különös alakok hallgatják, leszögezhető, hogy a Gonosz népe között, a világtörténelmi Rossz mellett elkötelezettek táborában üdvtörténelmi súlyuknak megfelelően nagy számban ott találhatóak a zsidók is, akiket az idők végezetét megelőző végső összecsapásban Krisztus mesterükkel együtt fog legyőzni és megsemmisíteni.⁸⁴

A démonivá, sátánivá, az ördög népévé váló zsidóság véglegesen legyőzendő, pusztulásra ítélt ellenséggé, Izrael isteni örökségéből kitagadott története a jézusi esemény pusztá előhírnökévé vált a hitét nemegyszer masszív, babonás előítéletekre felcserélő kereszténység számára. Krisztus népének ellenségeként, az Antikrisztus népévé démonizálódva üdvtörténelmi helyzete a világban munkálkodó „legfőbb rossz” (*Summum Malum*) szerepének betöltésére kárhoztatta a zsidóságot a késő

antikvitás és a középkor egyik legelterjedtebb teológiai műfajától, az *adversus Judaeostól* vagy *contra Judaeostól* kezdődően, magán viselve a démoni minden lehetséges attribútumát az istengyilkosságtól az Oltáriszentség meggyalázásáig, a rituális gyilkosságtól a kútmérgezésig, a legkülönbélebb járványoknak a terjesztéséig, avagy az egész világot behálózó s a többi népet ördögi uralma alá hajtó, titkos helyen (*in loco secretissimo*) megkötött összeesküvésig, a nemzetközi kapcsolatoknak a szűk pátria érdekei fölé való helyezésétéig.⁸⁵ A zsidó tehát egyszerre válik szellemi, fizikai és politikai ellenséggé, akit már csak preventív okokból is jobb minél előbb kiűzni a különböző városokból és országokból, mert ellenkező esetben ő lesz az, aki megsemmisíti a számára eredendően gyűlöletes keresztény univerzumot.

A nevezetes újszövetségi források nyomán – „a sátán az atyátok”,⁸⁶ „a sátán zsinagógája”⁸⁷ – a zsidóság és az ördög között egyértelműen meglévő szoros kötelék mintha csak beigazolódni látszana a középkor lázas, képzeletet és valóságot sokszor tetszőlegesen fölcserélő világában, ahol akár a történelmi jelentőségű politikai események, akár a mindennapok praxisa vagy a természetben lejátszódó folyamatok sajátos alakulása, értelmezhetetlen volta olyan egyéni és kollektív félelmekeket szült, amelyek végső tárgyukat

⁸⁴ Rendkívül áruklódó Felice Feliciano 1475-ben közzétett antijudaista „tudományos-asztrológiai” pamfletjének címe: *Pronosticum astronomicum de adventu antichristi, pseudo messie ac prophete hebreorum* (Asztrológiai jóvendülés az Antikrisztus eljövételéről a zsidók hamis Messiása, avagy prófétája képében).

⁸⁵ A kónszekrált ostya meggyalázásában vagy a keresztény gyermekeken elkövetett rituális gyilkosságokban a kereszténység a legördögibb tettnek, az istengyilkosságnak a folytatását, annak sorozatos megismétlését látta.

⁸⁶ János 8,44.

⁸⁷ *Jelenések könyve* 2,9.

a „legfőbb rossz”-ban, a „mi” világtól idegen, tehát szükségyszerűen ellenséges „másik” világban találták meg. Az integrációs erővel rendelkező isteni legitimációt magának tudó középkori keresztény társadalom a saját univerzumán kívülre helyezett zsidóságban – a páriánépben – fedezte fel valamennyi félelmének végső okát és mindenmű frusztrációjának legfőbb kiváltóját, s a járványoktól, a háborútól, a nyomortól és az éhezéstől való rettegés légkörében az éppen adott jelenség megértését megkönnyítette a megbízható sztereotípiakészlet jól bevált alkalmazása. A végső gonosz képét externalizálták a zsidóságra (máskor a muszlimokra vagy az eretnekekre) – „a zsidó a gonosz szellemmel azonosítható [...] Ótőle ered a Gonosz ezen a földön, minden, ami a társadalomban rossz”⁸⁸ –, s a képzeletbeli bűnöket felsorakoztató koholmányok ösztüzét zúdítva Isten egykor még kedvelt népére, diabolizálták, démoni vonásokkal ruházták fel önnön üdvtörténeti előképüket.

A zsidóknak a Sátánnal való közvetlen kapcsolatát jelzi a középkori kereszténység számára az is, hogy mágikus tudományukkal hatalmukban tartják és praktikáikkal képesek befolyásolni a démoni erőket. Marbodus Redonensis költő és püspök Teofil legendáját feldolgozó munkájában a Teofil és az Ördög közötti közvetítőről úgy emlékezik meg, mint aki „pestises ember és mágus, a zsidó nép szülötte, az ördög minden hatalmával felruházva”,

s – mihez tartás végett – egyenesen a fenti alak szájába adja, hogy „a Sátán az Uram”.⁸⁹

Legendák számolnak be a Gonosz nevével visszaélő és a név kimondásával pusztítani képes zsidókról: a *Legenda aurea* mondja el azt az esetet, amikor Zambri, a tudós zsidó a Constantinus császár előtt zajló zsidó–keresztény elméleti hitvitát egy felbőszült bika megölésének empirikus gyakorlatával próbálta befolyásolni, ám Szilveszter pápa Jézus Krisztus nevével életre keltette és megszelídítette a fékezhetetlenek tetsző állatot.⁹⁰ Angliában királyi rendelet tiltotta a zsidóknak a koronázási ünnepeken való részvételt, ugyanis félő volt, hogy hitvány praktikáikkal rossz irányba befolyásolnák az eseményeket;⁹¹ zsinati határozatok szólították fel a zsidókat, hogy mielőbb szüntessék be az istenkáromlást, az uzsoraszedést, valamint a mágiát,⁹² s rendeletek tiltották el a keresztényeket attól, hogy zsidókhöz forduljanak gondjaik varázslat általi megoldásának reményében.⁹³

A zsidóságnak fontos üdvtörténeti helyet és teológiai szerepet szánva Szent Ágoston egy felettébb érdekes és nagyhatású elméletet dolgozott ki. A Zsolt 58,12 („Ne öld meg őket,

⁸⁸ Marbodus Redonensis: *Historia Theophili metrica* (MPL, 171.) 1594–1595. Guibert de Nogent önéletrajzában jól informált szerzőként számol be arról a zsidóról, aki mágikus tudását felhasználva közvetített egy szerzetes és a Sátán között: *De vita sua* (ed. Edmond-René Labande), Belles Lettres, Paris, 1981. 202.

⁸⁹ Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*, Magyar Helikon, Budapest, 1990. 40.

⁹¹ Matthaues Parisiensis: *Historia Anglorum*, II. (ed. F. Madden), Longman, Green, Reader & Dyer, London, 1866. 9.

⁹² *Canon 23*, in Mansi 23. 882.

⁹³ *Canon 30*, in Mansi 23. 530.

⁸⁸ Jean-Paul Sartre: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*, Cserépfalvi–Göncöl, Budapest, 1991. 37.

nehogy elfelejtse népem, bujdosdast őket hatalmaddal”) hermeneutikai interpretációjából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy „azért nem lettek elpusztítva a zsidók, mert nélkülözhetetlenek a hívő népek számára”,⁹⁴ ugyanis ők a tanúság népe: „tanúi saját igazságtalanságuknak (*iniquitatis suae*) és a mi igazságunknak (*ueritatis nostrae*)”,⁹⁵ vagyis életükkel és a nemzetek közötti szétszórattatásukban ők a Krisztusról szóló prófécia tanúi,⁹⁶ „Isten élő törvényének relikviái”.⁹⁷ Megalázott létük, a Szentföldről való kirekesztettségük és a népek közötti szétszórattatásuk, s a keresztény világ kiszolgálóivá való süllyedésük híven jelzi, hogy mi vár azokra, akik Isten gondviselő akarataival szegülnek szembe. Ugyanakkor remélt, várt vagy éppen a kényszerkeresztelés intézményével kierőszakolt hitehagyásukkal és áttérésükkel maguk fogják igazolni a kereszténység elvitathatatlan elsőségét és végső, e világi és üdv-történeti győzelmét a zsidóság felett.

A keresztény zsidóellenesség, vagyis az antijudaizmus vallási-teológiai alapokon jött létre. A judaizmus köldökzsinórjáról leszakadó kereszténységnek tisztáznia és értelmeznie kellett a viszonyát a zsidósághoz, saját üdv-történeti konkurenciájához. Mert – egyfelől – a judaizmust meghaladta az idő, a prófécia beteljesedtek, s a törvény útjáról többször is letért nép puszta létezése anomáliává, metafizikai képtelenséggé vált. Másfelől a zsi-

dóság a kereszténység szemében szörnyű bűnt követett el: vakságuk és megátalkodottságuk miatt Jézusban nem ismerték föl a próféták által meghirdetett Messiást, s amíg ez nem változik meg, addig bűnben és szennyben élnek, s a Sátán istentelen eszközeivé válnak. A történelmileg kibontakozó teológiai vita, amely a kereszténység hatalmi helyzetéből fakadóan idővel a politikai teológia érvrendszerével és az erőszak legkülönbözőbb megnyilvánulásaival is bővült, a megtérés két útját (héber *tesuva*, görög *metanoia*) egy szűkebb, „közös” ösvényre kívánta terelni. A választás vagy a hitbéli megvilágosodás hol szabad, hol kikényszerített módja és lehetősége – értelemszerűen – továbbra sem tud a faji predesztináltság biológiai szükségszerűségéről.

V. Antiszemitizmus

Az antiszemitizmus fogalmának parttalanná tett történeti és tartalmi kiterjesztése az anakronizmus jelenségének lényegét jelentő „kortévesztésből”, idő- és térbeli ellentmondásból következően inkább elhomályosítja és torzítja, mintsem megvilágosítja a vizsgált jelenséget. A kifejezést részben biblikus-történeti (Noé fiának, Sémnek a leszármazottai), részben nyelvtudományi (szemita nyelvek), részben pedig történet- és szellemtudományi (szemita népek) előzményeket követően a 19. század második felében kezdték el használni, az imént felsorolt jelentésektől lényegesen eltérő értelemben, a zsidóellenességnek egy újfajta elméleti („tudományos”⁹⁸) és a politi-

⁹⁴ Augustinus: *En. Ps.* 58, 1, 21.

⁹⁵ Uo. 58, 1, 22.

⁹⁶ Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*, XVIII, 46. Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 176.

⁹⁷ David Nirenberg: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*, Kalligram, Budapest, 2016. 140. Fordította Felesuti Péter.

⁹⁸ Hitler nem véletlenül támadja azt az antiszemitizmust, amely „faji alap helyett vallási

kai mozgalmakban is megjelenő gyakorlati formáját jelölve ezzel.⁹⁹

Schäfer helyesen jegyzi meg, hogy – egyfelől – a zsidósággal szembeni ellenségeskedésre sok más kifejezés is rendelkezésre állhat (1. Judenfeindschaft, hostility against Jews, zsidóellenesség, 2. Judenhass, hatred of Jews, zsidógyűlölet, 3. antijudaizmus), másfelől a fogalmi tisztázás érdekében meg kell találni a választ a két legfontosabb elvi és történeti problémára: a) vajon mindig ugyanaz képezte-e a zsidósággal szembeni ellenségeskedés tárgyát a történelem során? b) van-e valami egyedülálló a zsidókkal szembeni ellenségeskedésben, amely megkülönbözteti ezeket a formákat más etnikai csoportokkal való szembenállástól?¹⁰⁰

Ettinger, aki az antiszemitizmust nem az egyiptomi, görög vagy római zsidógyűlölet újabb megnyilvánulásának tekinti, hanem a keresztény és muszlim hagyomány inherens részének, minthogy – így Ettinger – a kereszténység és az iszlám egyaránt a zsidósággal szemben jött létre és

határozta meg önmagát,¹⁰¹ nem vezet közelebb a megoldáshoz, inkább eltávolít attól: Ettinger érve ugyanis annak a hibás argumentumnak a példázata, amely továbbra is a vallási dimenzió keresztl, avagy abból kiindulva kísérli meg leírni az antiszemitizmus jelenségét, eme idolumban remélve megtalálni az eredet és a magyarázat együttesét.

Továbbra is kérdés marad tehát, hogy a nációk fajelméleten nyugvó „végső megoldása”, amely kétségtelenül egyedivé teszi a zsidókkal szembeni gyűlölet megnyilvánulását, levezethető-e a korábbi zsidóellenesség ismert formáiból, s létezik-e átmenet, amely a judeofóbia és az antijudaizmus zsidóellenességének speciális jellegét valamiféle „szükségyszerűséggel” vagy „elkerülhetetlenséggel” kanalizálná az antiszemitizmusba?

Langmuir az antiszemitizmust az etnikai előítéleteket és a xenofóbiát pszichológiai és szociológiai metaszetben tárgyalva megkülönbözteti a „sajátcsoport”-ot (*ingroup*) a „külső csoport”-tól (*outgroup*).¹⁰² A külső csoportokra vonatkozó ellenséges állítások három kategóriáját különíti el: 1. *realisztikus állításoknak* azokat nevezi, amelyek felhasználják a „külső csoportról” rendelkezésre álló

kifogásokon nyugodott”. A „vallási alapokon nyugvó zsidóellenes mozgalom”-mal („mint-ha a zsidóság újabb megtérítéséről lenne szó”), vagyis a „látszólagos antiszemitizmussal”, mint amely „rosszabb volt a semminél, mert az embert a biztonság érzetével töltötte el” a „tudományos” antiszemitizmust állította, amely – mint írja – „nagyon helyesen a faji kérdés jelentőségének felismerésén és nem vallási jellegén alapult.” (Adolf Hitler: *Harcum*, kiadó, hely és évszám nélkül, 101–103. <http://nemzeti.net/contents/library/01-HARCOMSS.pdf>

⁹⁹ Ehhez lásd Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: „Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története”, in *A modern antiszemitizmus* (szerk. Kovács András), Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 37–61.

¹⁰⁰ Peter Schäfer: *Judeophobia. Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, i. m. 195.

¹⁰¹ Shmuel Ettinger: „The Secular Roots of Modern Antisemitism”, in *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism* (szerk. Otto Dov Kulka and Paul R. Mendes-Flohr), Jerusalem, The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987. 40–41.

¹⁰² Gavin L. Langmuir: *Toward a Definition of Antisemitism*, in *Uó: Toward a Definition of Antisemitism*, University of California Press, Berkeley, 1990. 311–352. Magyarul: Gavin L. Langmuir: *Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 62–79. Fordította Greskovits Endre.

információkat, s ezek az állítások kiindulásul szolgálhatnak az ellenséges attitűdhöz és cselekedetekhez; 2. Az *idegengyűlölő (xenofób) állítások* társadalmilag fenyegető magatartást tulajdonítanak a „külső csoportnak” és a csoport minden egyes tagjának, miközben elhanyagolják a „külső csoport” egyéb, nem fenyegető tulajdonságait, s nem ismerik el, hogy a „külső csoport” egyes tagjai között ugyanolyan különbségek vannak, mint a „saját-csoportot” alkotó egyének között. A „külső csoport” differenciálatlan, homogén erőként jelenik meg, ahol minden egyes tag tevékenysége egyéni és társadalmi fenyegetést jelent a „sajátcsoport” egészére. A zsidók így lesznek valamennyien Krisztus gyilkosai, s így tekinthető minden egyes zsidó uzsorásnak stb. Az idegengyűlölő állítások nem a „külső csoport” leírását veszik célba, hanem a fenyegetéseknek kitett „sajátcsoport” félelmeinek, az egyre nyilvánvalóbb vészhelyzetnek, s a káosz előérzetének indoklását és okadatolását hivatottak bemutatni. A 3. kategória a *kimérikus*¹⁰³ állításokat tartalmazza. Olyan jellemzőket tulajdonítanak a „külső csoportnak” és tagjainak, amelyeket empirikusan soha nem figyeltek meg: fantáziák, lázas képzetek, koholmányok együttese, amelyek mintha igazi embereket írnának le, valójában lelki folyamatok sosem létezett projekciói, amelyeknek semmilyen „igazságmag”-juk nincs, miközben ezek az állítások is minden létező

egyedre vonatkoznak.¹⁰⁴ Langmuir szerint a kimérikus állítások legerősebb fajtái, azok, amelyek a „külső csoportot” valamilyen veleszületett, természetadta, biológiai módon dehumanizálja, nem-emberré vagy emberalattivá fokozza le, s ezzel az egész emberiség megátalkodott ellenségévé teszi (embergyűlölők, összeesküvők, rituális gyilkosságok elkövetői).

Kétségtelen tény, hogy a kimérikus állításokban megfogalmazódó idegengyűlölet nem csupán a zsidóságot érintheti, hiszen sok más alanya is lehet e gyűlöletformának (történelmi helyzettől függően például a feketék, a cigányok, az eretnekek, a boszorkányok, az örmények, a menekültek stb.), ám Langmuir téved, amikor úgy véli, hogy jöllehet „a kimérikus ellenségesség más csoportokra és azok tagjaira is kiterjedhet, ám... az európai zsidók a teljesen irracionális okok következtében olyan módon szenvedtek, amely túlmegy mindenfajta leíráson, s a felmerülő kételyektől sok nem-zsidó – keresztények, nácik vagy mások – képzeletbeli vonásokat tulajdonítva a zsidóknak, sikeresen megóvták magukat.”¹⁰⁵ Langmuir téved: a szenvedés ereje – még akkor is, ha nagysága, mértéke és intenzitása nehezen objektíválható – természetesen nem megkérdőjelezhető, ám aligha állítható, hogy a szenvedések és kínok eltérő ereje és mértéke adná meg a választ a tartalmi különbözőségekre.

Langmuirnak ugyanakkor igaza van abban, hogy az ókori görögök,

¹⁰³ Khimaira = a görög mitológiában egy kígyótestű, oroszlánfejű, tűzokádó kecske, sosem látott vagy tapasztalt szörnyeteg.

¹⁰⁴ Gavin L. Langmuir: „Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára”, i. m. 63–64.

¹⁰⁵ Gavin L. Langmuir: „Toward a Definition of Antisemitism”, i. m. 17.

a rómaiak és a perzsák akár gyűlölik, akár csak kinevetik a zsidókat, identitásukban és persze hatalmi pozíciójukban semmiféle fenyegetettséget nem érznek, így zsidóellenességük számottevően nem különbözik az etnocentrikus ellenségesség – például a barbárok ellen irányuló – egyéb formáitól. Igaz, a kereszténység a zsidóságban mint üdvtörténeti konkurenciájában már egész tanítását érezhette veszélyeztetve, s ezért is utasította el a leghatározottabban, egészen a kezdetektől, a judaizálókat (iudaizein, iudaizare), a zsidóságba betérőket, rémisztgetvén és elrettentvén őket a zsidóságról összehordott legképtelenebb kimérikus állítások felemlegetésével. Csakhogy ez sem jelent a zsidósággal szemben valamiféle különös és specifikus érzületet, amelyet egyfajta bevezetőként vagy átmeneti szakaszként érzékelhetnénk az antiszemitizmus irányába, miként nem tekinthető egyedinek, különösnek vagy átmenetinek – annak minden iszonyatával együtt – az emberáldozatról és az antropofágiáról szóló apióni hazugság sem: a görög mitológiában Kronosz saját gyermekeit falja fel, Atreusz király saját fivérét annak gyermekei húsával eteti meg, s Catilina is feláldozott egy fiút, majd a beleire tett kézzel elmondott eskü után társaival felfalta az áldozatot.¹⁰⁶ A rituális kannibalizmus vádját a legkülönbözőbb történelmi és politikai kontextusokban alkalmazták, megerősítendő az ellenfél (ellenség) kegyetlen és állatias viselkedését, fertelmes szokását és embertelen magatartását. Nincs tehát átmenet, a határok nem mosódnak

el: a judeofóbia és az antijudaizmus nem „fejlődik” antiszemitizmussá.¹⁰⁷

Schäfer mindezek ellenére mégis felismer két olyan elemet, amelyek már az antik görög szövegekből is kiolvashatók, s amelyek a későbbi antiszemitizmusnak – meglátása szerint – szerves alkotóelemeivé lesznek: ez a két elem a *xenofóbia* és a *mizantrópia* vádja, amelyek egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a zsidóság az egész emberiségre veszélyt jelent. Ennek sokatmondó példája VII. Antiokhosz Szidetész esete, aki i. e. 134 körül ostrom alá vette Jeruzsálemet. Bizalmasai nagy buzgalommal azt tanácsolták a Szeleukida Birodalom uralkodójának, hogy „rohamozza meg a várost”, és „semmisítse meg teljesen a zsidó népet”, ez utóbbit, annak jelentősége miatt, kétszer is megismételve).¹⁰⁸ A javasolt genocídiumot a zsidók istentelensége és mizantrópiája tette szükségessé és elkerülhetlenné, hiszen ez a fajta embergyűlölet avatta a zsidóságot még a sokszorosan megvetett barbároknál is gonoszabbá és félelmetesebbé.

Schäfer tehát az idegen- és embergyűlölet vádjában ragadja meg az antiszemitizmus korai csíráját, ám a zsidókkal szembeni antik félelem és gyűlölet legszélsőségesebb megnyilvánulásának leírására összességében továbbra is a judeofóbia fogal-

¹⁰⁷ Cohen is azt hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmus korlátlan visszavetítése anakronizmus és félrevezető. Lásd ehhez: Shaye JD Cohen: „Anti-Semitism in 'Antiquity': The Problem of Definition”, in *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism* (szerk. David Berger), Jewish Publication Society, Philadelphia – New York – Jerusalem, 1986. 43–47.

¹⁰⁸ Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XXXIV–XXXV, 1, 1.

¹⁰⁶ Cassius Dio: *Rómaiaké historia*, XXXVII, 30.

mát tartja a legalkalmasabbnak.¹⁰⁹

Az antiszemitizmus nem az akár még oly elrettentő szokásokat és hagyományokat követő, s nem is a kereszténység hitét és a Megváltó személyét elutasító zsidókat veszi immár célba, hanem a természettől adott s a génjeiben idegen szubhumánomot. A zsidóság immár nem népként, vallásként vagy kultúraként konstituálódik, hanem fajként. Többé már nem történelmi fogalom, hanem pusztán természeti létező, nyers biologikum, parazita vagy kártékony féreg: „a történelmi népkarakterből fajkarakter lett”.¹¹⁰ Az antiszemita nem a vallást támadja, nem folytat hitvitát, s nem a meggyőzés reményével vagy szándékával, kizárólag propagandisztikus célokból űz gúnyt az idegen, szokatlan és zavaró szokásokból, nem is utasítja el azokat, hanem a szokásoktól és vallásától különválasztott,

---

¹⁰⁹ Peter Schäfer: *Judeophobia. Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, i. m. 209. Kétségtelen tény, hogy például a *limpieza de sangre* (vértisztaság) spanyolországi rendelete egy vallási kérdést faji jellegűvé fordított át, ám ez az egyházi hagyományon belül kivételesnek volt mondható, s nem vált általános követelménnyé. Az első erről szóló statútumot 1449-ben hozták meg, s a vértisztasági igazolvány előfeltétele volt számos munka, tisztség betöltésének az államparátusban és az egyházban egyaránt, de más szervezetek, például az egyetemek is saját hatáskörükben megkövetelhatték. A pápa elítélte, és kezdetben sok spanyol egyházi méltóság (például a converso származású Torquemada) is tiltakozott ellene, mert ez azt jelentette, hogy a zsidóságot még a keresztvíz sem mossa le, ami nem volt összhangban a keresztény tanítással. Később a mór, cigány vagy eretnek felmenőkkel rendelkezőkre is kiterjesztették a hatályát. A 16. századi Spanyolországban már általános volt az „új” és a „rég” keresztények (*crístianos nuevos* – *crístianos viejos*) megkülönböztetése.

¹¹⁰ Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: *Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története*, i. m. 38.

szekuláris zsidóra szegezi tekintetét (az antiszemitizmus a szekuláris zsidóellenesség ideológiája), az emberiség legnagyobb biológiai ellenségére, amellyel szemben kizárólag a teljes megsemmisítés, az „írmagja se maradjon” végső megoldása vezethet eredményre. Antiszemita tudomány reprezentánsainak következtetése szerint „a zsidók hosszú történelmük folyamán gyűlöletes természetük és viselkedésük miatt maguk voltak szerencsétlenségük okozói”.¹¹¹

A korábbi naiv, emocionális zsidóellenesség helyébe egy tudatos és – mint láttuk – „tudományos” (pseudotudományos) igényű eszmeiség lépett, amely kimondta, hogy a „zsidó jelleg” veleszületett tulajdonság, amin változtatni nem lehet. Ez nem csak azt jelenti, hogy a zsidók képtelenek „részévé lenni a nemzeti és kulturális struktúrának”, mint-hogy „kulturális, szociális, vallási és morális” alacsonyabbrendűségük ezt eleve kizárja,¹¹² hanem annak kimondását is, hogy pusztán jelenlétük egyenesen bomlasztó, káros és végzetes. Ezért indokolt és elkerülhetetlen ellenük az állandó harc s annak tudatosítása, hogy a látható, külsőséges jegyekről lemondó, asszimilálódott zsidó álcázott életmódjával különös veszélyt jelent, hiszen belülről, rejtőzködve bomlasztja az európai társadalmat és a keresztény univerzumot.

Az antiszemitizmus az emancipáció csalódásából nőtt ki. Azt várták, hogy az emancipációval, s a gettó falának leomlásával végbemegy egy

---

¹¹¹ Jacob Katz: *Antiszemitizmus – korokon át*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 145.

¹¹² Christhard Hoffmann: *A zsidóság mint antitézis*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 135.

„dejudaizációs” folyamat, s a zsidó karakter véglegesen megszűnik és feloldódik a kultúrnemzet testében. Csakhogy a mindennapi életben, a politikában, a gazdaságban, a kereskedelemben, a kultúrában, a média világában újra és újra felbukkanó, s gyanús, nemzetellenes üzelmeiről, a háttérhatalom által támogatott és pénzelt politikai machinációiról, az anyanyelv megrontásáról és a kultúra dekadens tönkretételéről világosan és egyértelműen felismerhető a minden rossz okozójaként elkönyvelt zsidó ékes bizonyítékává lett az emancipáció és az asszimiláció kudarcának, a zsidó karakter megváltoztathatatlanlanságának, a téren és időn kívüli „örök zsidó” természeti állandóságának.

A szokások még elhagyhatók vagy felcserélhetők, a konvertita jelenség ismert (a kitérés akár komoly egyházi karriert is eredményezhetett), csakhogy a biológikumot, a természetadta faji jelleget nem lehet átcserelni, de nem is lehet kikeresztelkedni belőle.

VI. A holokauszt után – kitekintés

A fentiekben amellet érveltem, hogy a három fogalom, eszmei tartalma és történeti referenciája okán, nem csúsztható egymásba, s nem keverhető egyik a másikával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy hatástörténetileg ne léptek volna egymással kapcsolatba, szinergikus módon ne hatottak volna egymásra, s kölcsönösen ne látták volna el munícióval a zsidóellenesség koronként változó, más-más alakzatot öltő megnyilvánulásait. A holokauszt bekövetkeztének felfoghatatlanságát nem értelmezi, csupán okadatulja az a tény, hogy évszázadok-évezredek

európai zsidóellenessége előkészítette a talajt a 20. századi zsidógyűlölet végzetes alakzatának, s ez a korokon átívelő „domesztikáció” szolgáltatta azt a keretet, amelyen belül a csendes közömbösség tudomásul vette vagy egyenesen helyeselte az aktív közreműködés gyalázatát.

Napjainkban az antiszemitizmusnak új vagy eddig kevésbé ismert formái és alakzatai jöttek létre: így például a nyugat-európai, valamiféle kompenzációs tudatból, rossz lelkiismeretből és egyfajta romantikus antikapitalizmusból táplálkozó baloldali Izrael-ellenesség; a tömegtársadalmak értelmiségellenességének populista nézeteiből származó szökkenő, valamint a keresztény fehér ember szupremáciájának ideológiájából merítkező zsidóellenesség, továbbá a főként kelet-európai, tradicionális nép-nemzeti (völkisch) alapokon újravirágzó, avagy a harcok politikai ideológiaként interpretált fundamentalista-izlamista zsidógyűlölet.

A kérdés az, hogy a fent felsoroltak mindegyikét – az előzőekben kifejtettek értelmében – indokolt és jogos-e antiszemitának nevezni?

Aligha kétséges: igen! A holokauszthoz elvezető jogfosztás folyamatának történelmi ismerete azt jelenti, hogy ma már tudható mindaz, ami a holokausztot megelőzően még sejthető sem volt. Jelesül az, hogy folyamatról van szó: a jogfosztás, a gyűlöletbeszéd, az emberi méltóság és az emberi jogok megsértésének folyamatáról. Arról a tapasztalaton nyugvó erőforrásról, amely – mert egyszer már megtörtént – immár képes felismerni a folyamatok menetét, irányultságát, azt, hogy a történések honnan indulnak, merre tartanak, s

potenciálisan vagy aktuálisan hívó vezet(het)nek el. Az egész emberiség közös tapasztalatáról van szó, ahol az Assmann által leírt kommunikatív és kulturális emlékezet kettős-ségében¹¹³ a múlttal megtöltekett memória sohasem a sehonnan „neutrális” univerzumából, hanem mindig az emlékező tudat jelennel terhelt világából kapja az impulzusokat.

Victor Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelvéről* írt munkájához, aligha véletlenül, Rosenzweig egyik

¹¹³ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. Fordította Hidas Zoltán.

rövid sorát választotta mottóul: „A nyelv több, mint a vér.”

A judeofóbia és az antijudaizmus egy-egy történelmi korszak adott jelenségegyüttesének fogalmi lekép-zése. Az antiszemitizmus fogalma az érintett időszakokra és jelenségekre visszamenőleges hatállyal nem alkalmazható. A múltat a jelen matricáival nem lehet átragasztgatni. Csalfa és ostoba anakronizmus.

Ám a holokauszt megtörténte és emlékezete a rendelkezésre álló fogalmi készletet felülírta: a judeofóbia és az antijudaizmus múltbéli fogalmával a jelen már nem címkézhető fel. Hazug és végzetes eufemizmus.

Szerzőink könyvei

